

'כאמרתך כן בריתך / כבריתך כן גדולתך' - מתוך 'רהיט' ליום כיפור

א

הקרובה¹ בתפילת שחרית של יום כיפור, לפי כל מנהגי אשכנז וצרפת, מתחילה 'אימין נשאתי חין בערכי'. חיבר אותה רבינו משולם בר קלונימוס איש לוקא (Lucca) שבאיטליה, בסוף המאה העשירית².

קרובות רבות, וביחוד הקרובות של ראש השנה ויום כיפור, כוללות כמה פיוטים מסוג 'רהיט' (כגון: 'לאל עורך דין'). 'רהיט' הוא פיוט בעל מבנה פשוט: רצף שורות קצרות על סדר א"ב או תשר"ק. השם 'רהיט' ('רץ' בארמית) רומז לכך שהפיוט נאמר לעיתים במרוצה, וסביר להניח שהיה לו ניגון ידוע. בדרך כלל יש ברהיט מילות קבע (אחת או יותר), החוזרות בכל השורות. בראש הרהיט יש משפט כותרת המתחיל 'ובכן'³.

1 'קרובה' היא סדרת פיוטים לחזרת הש"ץ. הפיוטים משולבים בדרך כלל בברכות הראשונות, עד לפני הקדושה. בימים נוראים יש כמה פיוטים הנאמרים אף אחרי הקדושה. כיום נהוג לומר קרובות (לא בשלימות, על רוב פיוטי הקרובות מדלגים) בעיקר בשחרית ובמוסף של ראש השנה ובארבע תפילות היום ביום כיפור. על מבנה הקרובה והתפתחותה עיין ע' פליישר, שירת הקדש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 138 ואילך (ולפי המפתח); ש' אליצור, סוד משלשי קודש - הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשע"ט.

2 על ר' משולם בר קלונימוס עיין א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 49 ואילך. אפשר שבסוף ימיו חי במגנצא (ראה התמונה המצורפת). על הקרובה של ר' משולם עיין ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים ב (יום כיפור), ירושלים תש"ל [להלן: מחזור ליום כיפור], עמ' 112 ואילך. נסיון לאפיין את חלקיה המקוריים עיין שם במבוא, עמ' לו-לוז. לקרובה זו יש פיוט 'רשות', המתחיל 'אימין נשאתי'. הקרובה עצמה (חלק ה'מגן') מתחילה 'אַמְנַצְתָּ עֲשׂוֹר לְכִיפּוֹר תְּמָה'. רבינו משולם הוא כנראה הראשון מבין פייטני איטליה, אשכנז וצרפת שחיבר פיוט 'רשות' לקרובה שלו. ר' משולם חיבר גם את סדר העבודה 'אמיץ כח', הנהוג במנהגי אשכנז, וגם לו חיבר פיוט 'רשות' (תחילתו: 'אטיף ארש מילולי', שם, עמ' 434). הקרובה של ר' משולם נדפסה עדיין רובה ככולה במחזור רבה ליום כיפור. במחזורים המודפסים היום הושמטו פיוטים רבים, לאחר שהפסיקו לאומרם.

3 להלן דוגמאות של פיוטי רהיט ידועים מתוך תפילות ראש השנה ויום כיפור במנהגי אשכנז: 'לאל עורך דין' (מילות הקבע מתחלפות: 'בדין' / 'ביום דין', הכותרת היא 'ובכן לך הכל יכתיירו'); 'אדירי איומה יאדירו בקול' (מילת קבע 'בקול' וכן 'ה' מלך' או 'ה' מלך' או 'ה' ימלוך לעולם ועד'); 'אמיץ המנושא' (עם מילות הקבע 'לעדי עד ימלוך / מלך עליון', הכותרת: 'ובכן ויהי בישרון מלך');

לאחר הרהיטים נאמר פיוט ה'סילוק',⁴ ומייד לאחריו הקדושה⁵.

הקרובות ליום כיפור משופעות בפיוטי הריטים⁶. מסורת פייטנית עתיקה משלבת בקרובות יום כיפור הריטים גם לפני הסילוק (כמנהגנו היום) וגם לאחר הקדושה⁷. קרובות קדומות, או כאלה שחוברו כדוגמתן, משלבות לעיתים פיוטי רהיט גם בתוך פיוט הסילוק עצמו.

פיוטי הרהיטים של ימים נוראים מדברים לרוב על גדולת הקב"ה, או על תכונות המלאכים או עם ישראל המקדישים את הקב"ה (יחד עם המלאכים או לחוד) - כל זאת כהקדמה לאמירת הקדושה. יש הריטים המפרטים ניגוד בין מעשה הקב"ה למעשה אנוש או למלכי בשר ודם, או ניגוד בין תכונות המלאכים לעם ישראל.

הקרובה של רבינו משולם בר קלונימוס היא יצירה מונומנטלית הכוללת עשרות פיוטים, והיא משופעת ברהיטים מכל הסוגים. בולטת במיוחד סדרה ארוכה של הריטים הנאמרים לאחר הקדושה, וביניהם חמישה עשר הריטים המבוססים על מילות הפסוק בירמיה י, ז: 'מִי לֹא יִרְאֶה מִלֶּךְ הַגּוֹיִם כִּי לֹא יֵאָתֶה, כִּי בְּכָל חַכְמֵי הַגּוֹיִם

'אמרו לאלהים ארך אפים' וכו' (מילות הקבע הן 'אמרו לאלהים' 'לכן יתגאה', והכותרת 'ובכן אמרו לאלהים [מה נורא מעשיך]'); 'על ישראל אמונתו' (מילות הקבע 'על ישראל', הכותרת: 'ובכן תנו עוז לאלהים על ישראל גאותו'). גם הפיוט 'האדרת והאמונה' משמש כרהיט (מקורו כנראה בספרות היכולת, מילות הקבע: 'לחי עולמים', הכותרת: 'ובכן נאדרך חי עולמים'). כותרות הרהיטים רומזות לפיוטים הבאים אחריהן.

4 הסילוק הוא פיוט הכתוב בפרוזה מחורזת (חרוז אחיד, היכול להתחלף כמה פעמים). לרוב הוא פיוט ארוך, הכולל תיאור עניינו של החג או המועד. בדרך כלל הסילוק מורכב מחלקים שונים. לדוגמא: 'ונתנה תוקף' הוא סילוק לראש השנה, המספר על משפט בני האדם ביום המשפט. גם לפיוטי הסילוק יש כותרות: 'ובכן לך תעלה קדושה, כי אתה הוא אלהינו מלך' (בראש השנה) או: 'ובכן... כי אתה מלך מוחל וסולח' (ביום כיפור).

5 על התפתחות הרהיטים לצורותיהם ולתכניהם, ועל היחס בין פיוטי הרהיטים והסילוק (כולם מקרבים את המתפללים לאמירת הקדושה) עיין בהרחבה בספר סוד משלשי קודש (לעיל, הערה 1), פרק שישי.

6 בעבר נהגו להתפלל בבית הכנסת במשך כל היום, ולכן הקרובות ליום כיפור ארוכות יחסית (חוץ מהקרובות לנעילה). פיוטי הרהיט, שלשונם ותכנם פשוטים וקליטים, נאמרים על ידי החזן בשיתוף הקהל (בנעימה או בחזרה על מילות הקבע).

7 כגון הפיוט העתיק 'האוהו ביד מדת משפט' (מילות הקבע: 'וכל מאמינים שהוא'), אותו אנו אומרים לאחר הקדושה במוסף בראש השנה וביום כיפור. בפיוט זה, אחרי המילים החוזרות 'וכל מאמינים שהוא', באות תמיד שתי מילים (כגון: 'אל אמונה', 'בוחן כליות'). ואכן הנוסח העתיק של הפיוט כלל בשורה החמישית רק 'היה ויהי' (ולא: 'היה הוה ויהיה'), שכן הקב"ה היה מעולם ויהיה לעולם, אך 'הוה' נתפש כמשהו חולף. התוספת המאוחרת 'הוה' היא פרי התפתחות הפילוסופיה של ימי הביניים, במשמעות 'ההוה תמיד'.

וּבְכָל מְלֻכּוֹתָם מֵאֵין קְמוּךְ⁸. כותרת הסדרה כולה היא הפסוק בשלימותו (‘ובכן מי לא ייראך... מאין כמוך’). כל רהיט מבוסס על מילה אחת מן הפסוק: מילת הקבע ברהיט הראשון: ‘מ’. מילת הקבע של הרהיט השני: ‘לא’. השלישי: ‘ייראך’. האחרון: ‘מאין כמוך’. שלושת הרהיטים המבוססים על המילים ‘הגויים’ (הראשונה) ‘הגויים’ (השנייה) וכן ‘מלכותם’ מביאים דברים חריפים מאוד (כולל סדרות של קללות) נגד הגויים⁹, ולכן שלושה פיוטים אלה צונזרו בכתבי יד רבים וכן בדפוסים במשך מאות שנים. הם נדפסו לראשונה בשלימותם רק בשנת תשט”ז¹⁰.

דוגמא עיקרית שעמדה לפני ר’ משולם כשחיבר את הקרובה שלו היא הקרובה ‘שׁוֹשׁוֹן עֵמֶק אֶמְהָ’ של ר’ אלעזר הקליר (בן ארץ ישראל, חי סביב שנת 700), אשר התקבלה במנהגי אשכנז וצרפת לתפילת מוסף של יום כיפור, ונוהגים לאומרה עד ימינו¹¹. על פי דוגמת פיוטים קדומים אחרים שילב ר’ משולם רהיטים גם בתוך

8 רהיטים המבוססים על מילות פסוק ברצף נקראים ‘רהיט תיבות’ או ‘רהיט פסוקים’. ראה עליהם פליישר (לעיל, הערה 1), עמ’ 170-171. בגלל טעות בכתב יד אחד (כ”י המבורג 152, עיין עליו ‘המעין’ 233 [ס, ב], עמ’ 82 ואילך) יוחסו חמשה עשר הרהיטים על מילות הפסוק ‘מי לא ייראך’ לר’ קלונימוס הזקן (אביו של רבינו משולם בעל הקרובה), אך כיום ידוע שמחברם הוא ר’ משולם עצמו. עיין ‘שעיר וחוננו סערנו’, תרביץ פב ב (תשע”ד), עמ’ 287 הערה 80. בצרפת חילקו את סדרת הרהיטים בין שלוש תפילות היום - שחרית, מוסף ומנחה (סדר טרויש, עמ’ 27-28; מחכים, עמ’ 41 ובמחזורי צרפת).

9 מסורת פייטנית עתיקה קבעה לומר ביום כיפור פיוטי קללה לגויים (בדרך כלל רהיטים) וכנגדם פיוטי ברכה לישראל. מסורת זו, שכבר נהגה בזמנו של הפייטן הקדום ניני, התגלגלה מארץ ישראל הביזנטית לאיטליה, ומשם לאשכנז ולצרפת. כחיקוי לזה, נהגו הקראים לקלל ביום כיפור את הרבנים.

10 ד’ גולדשמידט, ‘השלמה למחזור ליום הכיפורים בתוך עלון נדפס וכי”’, קרית ספר לא (תשט”ז), עמ’ 146-151; מחזור ליום כיפור, עמ’ 186 ואילך. לעיתים הרהיטים הנועזים נרשמו (ואפילו נדפסו) בקונטרס נפרד, ולא נכללו בגוף המחזור הנדפס. לעיתים הם נמחקו או נכתבו ללא ניקוד, מכאן שכמעט לא נאמרו בפועל. גם פיוטי ‘מעשה אלהינו’ ו‘מלך עליון’ צונזרו בחלקם: במקור הם כללו לסירוגין בתים שתחילתם ‘מעשה אנוש’ (כניגוד ל‘מעשה אלהינו’) או בתים שתחילתם ‘מלך אביון’. רוב בתי ‘מעשה אנוש’ ו‘מלך אביון’ צונזרו. מחזור קורן הדפיס אותם על רקע כהה, על פי מהדורת המחזור של ד’ גולדשמידט (לעיל, הערה 2).

11 מחזור ליום כיפור, עמ’ 332 ואילך; אליצור-רנד, רבי אלעזר בירבי קליר - פיוטים ליום הכיפורים, עמ’ 332 ואילך. במנהגי רומא ורומניא (יוון) נאמרה קרובה זו בשחרית, ובמוסף ישנה שם קרובה של ר’ יוחנן הכהן (שהוא מאוחר לקליר, קרובה זו לא הגיעה לאשכנז). כמו לקרובה של ר’ משולם, גם לקרובה ‘שׁוֹשׁוֹן עֵמֶק’ נוספו פיוטים לא מקוריים, חלקם היו כבר לפני ר’ משולם כשחיבר את הקרובה שלו. נסיון שחזור של הקרובה המקורית ראה אליצור-רנד (שם), מבוא, עמ’ 22 ואילך. השפעה של קרובת הקליר על קרובת ר’ משולם ניכרת בתבניות של רבים מפיוטי הקרובות, בעיקר לגבי רהיטים, הדומים בתבניותיהם, בלשונם (כולל הכותרות) ובתכנם. השוואה מסודרת בין פיוטי

הסילוק, בתחילתו ובסופו¹². בתחילת הסילוק שלו משולבים שלושה רהיטים: הראשון מתחיל 'מי יתנה תוקף תהילתך'. הרהיט השני מבוסס על הכותרת 'כי כשמך כן תהלתך' (ע"פ תה' מח, יא), וזו תחילתו¹³:

כותרת: פִּי כְּשִׁמְךָ כִּן תְּהִילָתְךָ / כְּתִהִילָתְךָ כִּן אִמְרָתְךָ
ומכאן ואילך בא שירשור שבחי הקב"ה על סדר א"ב (כפול):

כְּאִמְרָתְךָ כִּן בְּרִיתְךָ / כְּבְרִיתְךָ כִּן גְּדֻלָּתְךָ
כְּגְדֻלָּתְךָ כִּן דְּעִתְךָ / כְּדְעִתְךָ כִּן הִלִּיכְתְךָ
כְּהִלִּיכְתְךָ כִּן וְעִדְתְךָ / כְּוְעִדְתְךָ כִּן זְהָרְתְךָ...
ובסיום: כְּרֹמְמוֹיֶתְךָ כִּן שְׁבָחָךָ / כְּשְׁבָחָךָ כִּן תַּפְאֲרָתְךָ.

הרהיט השלישי מבוסס על הכותרת 'ושמך מרומם על כל ברכה ותהילה', והרהיט עצמו מתחיל (על סדר תשר"ק כפול): 'על כל תוקף ותפארה / על כל שבח ושירה'. בהמשך הסילוק שילב כאמור ר' משולם רהיטים נוספים.

ב

על המילים 'כְּאִמְרָתְךָ כִּן בְּרִיתְךָ / כְּבְרִיתְךָ כִּן גְּדֻלָּתְךָ' (מן הרהיט השני, לעיל) תמה מאוד ר' יהודה החסידי, בן סוף המאה השתים עשרה. הוא כתב את דבריו בתשובה

שתי הקרובות ערך. Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, Berlin 1865, p. 108. בולטים במיוחד שלשה טורים מתוך הסילוק של ר' משולם (מחזור ליום כיפור, עמ' 165), המביאים ברצף את שלשת הכינויים של יום כיפור: 'יום עשור לעשירה [=ישראל] חקקת / שבת שבתון לשובתי עונג שְׁתָּה / יום כיפור לנוטני כופר תַּתָּה' - צירוף זה של שלשת שמות היום הוא מוטיב מרכזי בקרובה 'שושן עמק' של הקליר.

12 כאשר רהיטים משולבים בתוך הסילוק, מושמטת מן הכותרת המילה 'ובכן'.

13 מחזור ליום כיפור, עמ' 156. שתי הכותרות מבוססות על משפטים הנמצאים בסילוק הקדום 'ונתנה תוקף'. בהמשך הסילוק שלו משלב ר' משולם עוד כמה ביטויים מתוך 'ונתנה תוקף'. מכאן (וכן מפיזטים איטלקיים קדומים נוספים) אפשר ללמוד שהסילוק 'ונתנה תוקף' היה מוכר בקהילות איטליה עוד לפני זמנו המשוער של ר' אמנון ממגנצא (סביב שנת 1000). ר' קלונימוס בר משולם, בנו של מחבר הקרובה, עבר למגנצא וחי בה בתקופת ר' גרשם מאור הגולה, ולפי המסופר הוא זה אשר נצטווה ע"י ר' אמנון בחלום להפיץ את 'ונתנה תוקף' "בכל תפוצות הגולה". על קדמותו של 'ונתנה תוקף', ועל האפשרות שר' אמנון היה חכם איטלקי שהביא את הפיוט מאיטליה לאשכנז עיין: 'דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגלגוליו של הפיוט "ונתנה תוקף" באיטליה, באשכנז ובצרפת', ציון סז (תשס"ב), עמ' 126 ואילך. על פיוט של הקליר שנכתב לפי דוגמת 'ונתנה תוקף' עיין אליצור-רנד, רבי אלעזר בירבי קליר - פיוטים לראש השנה, מבוא, עמ' 155-160.

שעניינה הוא הצורך לדייק במילות התפילה והפיוטים, ואלה דבריו¹⁴:

'... אך ידע אדוני, כי אמר החכם "אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר" וכו' (קהלת ה, א), שאם יש לך שיר מיוסד מעצמך או מאחרים אל תבהל לאומרו לפני האלהים עד שתדקדק שאין בו שום דופי. כי המלאכים בשמים ואומרים לפני שירות שאין בהם דופי, ואתה על הארץ, וצריך אתה לשורר באותם דברים שאין בהם דופי ומכשול, על כן יהיו דבריך מעטים, שלא תאמר אלא שיר המובהק לך ומדוקדק שאין בו משמעות רע כלפי יוצרך.

והנה מצאנו ביסודו של ר' משולם "כגדולתך כן ברייתך"¹⁵, וכי ראוי לומר כן - להשוות יצירה ליוצרו? ואולי סופרים רעים החריבו את העולם, והוא [=ר' משולם עצמן] לא יסד אלא "כן בריאתך", כי אמנם אין יוצר ובורא כאלהינו שברא שמים וארץ וכל צבא ומלאכים וכסא הכבוד וסובביו וסובליו [=ונושאים] ושמונה עשר אלף עולמות, ובריאתו לפי גדולתו, ובריאות חכמי ארץ לפי קטנם, "דאברי להו עיגלא תילתא ורבא ברא גברא"¹⁶, ולכך נתכוון ר' משולם, והסופרים קלקלו וכשלו בהם רבים" וכו'¹⁷.

אמנם הנוסח שעמד לפני ר' יהודה החסיד הוא 'בְּרִיּוֹתֶיךָ' (ולא 'בְּרִיּוֹתֶיךָ', כמו הנוסח הידוע לנו), אך נראה שגם 'בְּרִיּוֹתֶיךָ' לא היה מתקבל בעיניו. ר' יהודה החסיד מאשים את הסופרים ששיבשו את פיוטו של ר' משולם, והוא משער שהנוסח המקורי היה 'כגדולתך כן בְּרִיּוֹתֶיךָ' - כלומר בריאת הקב"ה בכללותה, העולמות העליונים והתחתונים יחדיו, עליה אכן אפשר לומר שהיא 'כגדולתו' (=לפי גדולתו) של הקב"ה, אך לדעת ר' יהודה החסיד לא יתכן שר' משולם השווה את הבריות עצמן לגדולת הקב"ה.

14 התשובה נדפסה לראשונה ע"י יוסף פרלס ממינכן, ואח"כ בשלימות ע"י א"א אורבך, ערוגת הבשם ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 94. על פי תחילת התשובה ועדות מקבילה של בעל התשב"ץ שיער אורבך שהנמען היה ר' ברוך בר שמואל ממגנצא (שם, עמ' 96).

15 נוסח הפיוט המצוטט שונה קצת מהנוסח שלפנינו (לעיל), לפי סדר הא"ב נראה שצ"ל 'כברייתך כן גדולתך'.

16 סנהדרין סה ע"ב. תרגום: ...שבראו להם עגל משולש, ורבא ברא איש (ועיין שם ברש"י).

17 בהמשך התשובה דן ר' יהודה החסיד בקטעי פיוט ובנוסחי תפילה נוספים התמוהים בעיניו. בין השאר הוא דן במשפט 'מי גבור כגילך מי דגול כדמיוניך' מתוך הרהיט הראשון שבסדרת רהיטי 'מי לא יראך' (לעיל), ולדבריו הוא 'ביסודו' של ר' משולם (זו עדות קדומה יחסית בעיניי זהות מחברם של הרהיטים). המשפט 'עוד זולתך אדוני' [אדוני' לשון חולין], שגם בו דן שם ר' יהודה החסיד, הוא מתוך סיום הזולת 'אין צור חלף' של ר' שלמה הבללי.

כידוע, חסידי אשכנז דקדקו וספרו את מילות הברכות והתפילות השונות¹⁸, וראו בהוספת מילים או בחסרון פגם מהותי במעשה התפילה. בתקיפותו, ר' יהודה החסיד לא נרתע בדרך כלל מלפסול נוסחי תפילה ומילים שלא התאימו להשקפתו ולמסורת הנוסח שעמדה לפניו. כאן אנו רואים שר' יהודה החסיד מדקדק מאוד גם בתוכן הפיוטים, שכן דיוק בשבח ובכבודו של הקב"ה גם הוא אבן יסוד בהשקפתם האמונית של המשתייכים לחוג חסידי אשכנז.

1

אפשר להציע פתרון נוסף לקושי שהעלה ר' יהודה החסיד. לשם כך עלינו לחזור אחורה למעלה מאלף שנים, לתקופת חייו של ר' משולם ברבי קלונימוס עצמו. כבר הזכרנו שר' משולם חיבר את הקרובה שלו לשחרית של יום כיפור לפי דוגמת הקרובה 'שושן עמק' של ר' אלעזר הקליר. מכיוון שהקרובה 'שושן עמק' נוהגת בכל מנהגי אשכנז וצרפת בתפילת מוסף, מתקבל על הדעת שכך היה נוהג גם בזמנו של ר' משולם, הן בצפון איטליה והן באשכנז הקדומה, ולכן חיבר ר' משולם את הקרובה שלו לתפילת שחרית.

אך ניתן לשאול: מה נהגו בני קהילות צפון איטליה ואשכנז הקדומה לומר בשחרית של יום כיפור, לפני שר' משולם חיבר את הקרובה שלו? האם ייתכן שלא אמרו כל קרובה בשחרית? לדעתי זו אפשרות רחוקה ביותר. קרובת הקליר עצמה הגיעה לאיטליה על ידי קהילה או בידי חכמים שמוצאם מארץ ישראל, או דרך ספר תפילות (מחזור) שעבר מארץ ישראל לאיטליה (וסביר שקודם לדרום איטליה). לא סביר כלל שביים הקדוש נעדרה ממחזור כזה (או מקהילה כזו) קרובה לשחרית¹⁹.

ניתן להראות, שלפני ר' משולם עמדה לא רק הקרובה של ר' אלעזר הקליר שהזכרנו, אלא גם קרובה נוספת ליום כיפור, שנתגלתה גם בגניזה הקהירית. המדובר בקרובה 'אַרְבַּעַ בְּזָמֶר סִילְסָלָה' של הפייטן הקדום ינאי, בן ארץ ישראל בתקופה הביזנטית²⁰.

18 טור אורח חיים, הלכות תפילה, סימן קיג: 'דורשי רשומות הם חסידי אשכנז אשר היו שוקלין וסופרין מספר מנין תיבות התפלות והברכות וכנגד מה נתקנו'.

19 גם לא סביר שר' משולם יחדש אמירת קרובה ארוכה כל כך בקהילה שלא נהגה לומר שום קרובה בשחרית של יום כיפור. זאת בשונה מקרובות אחרות שנכתבו באירופה בעיקר לימים טובים שניים של גלויות, שבתחילה אולי לא נאמרו בהם קרובות, אך פייטני אירופה השלימו להם קרובות כדי להשוות את מעמדם לימים טובים ראשונים, בהם נאמרו זה מכבר קרובות עתיקות (ואולי בתחילה אמרו בשני הימים אותה קרובה, השווה למשל קריאת פרשת 'שור או כשב' בשני ימים טובים ראשונים של סוכות).

20 הקרובה נדפסה במהדורת מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שכח ואילך, וכן במהדורת צ"מ

כמה מפיטי קרובה זו נקלטו גם במחזורים אירופיים (באיטליה ובצרפת)²¹. כמה רהיטים, ביניהם רהיטי הקללה לגויים והברכה לישראל של ינאי, שימשו דוגמה לר' משולם כאשר כתב את סדר הרהיטים שלו²². מכאן נראה שר' משולם הכיר את הקרובה של ינאי, ואפשר שזו הקרובה שנהגה בקהילות איטליה ואשכנז ביום כיפור בשחרית קודם לזמנו של ר' משולם. אם כך היה, הקרובה של ר' משולם החליפה באשכנז את הקרובה הקדומה של ינאי²³.

פרט לקרובה של ינאי ושל ר' משולם, לא ידוע לנו על קרובות אחרות שנהגו באשכנז בשחרית של יום כיפור. אבל ידוע הסיפור הבא, הכלול ב'ספר חסידים':

ויש שְׁיִמוֹת שמשנה מנהג ראשונים. כגון פיוטים שהורגל לומר, כגון קרובה דרבינו משולם נ"ע, שאחד אמר קרובה אחרת ומת בתוך ל' יום. ואחד לא רצה לומר 'אין צור חלף' ומת בתוך ל' יום²⁴.

בשונה מזמנו של ר' משולם, שבו עדיין היה מקובל להחליף מדי פעם פיוטי קרובות ופיוטים אחרים, בזמנו של מחבר ספר חסידים (סוף המאה השתים עשרה)

רבינוביץ, פיוטי ינאי לתורה ולמועדים ב, עמ' 210. על ייחוס הקרובה ליינאי עיין גם רבינוביץ, עמ' 207 ואילך. ברור שקרובה זו נכתבה ליום כיפור, אך אין ביטחון שנכתבה במקורה לשחרית.

21 עיין א' פרנקל, 'פיוטי קללה ופסוקי "שפוך חמתך" באיטליה הקדומה', תרביץ פג (תשע"ה), עמ' 125, הערה 36.

22 הרהיט 'כי אמרתך לא תפיל' (זולאי, עמ' שלג) מקביל לרהיט 'כאמרתך כן ברייתך' (לעיל) של ר' משולם. הרהיט 'האמירוהו באימה' של ינאי (שם) מקביל לרהיט 'נאמירך באימה' של ר' משולם (מחזור ליום כיפור, עמ' 145). על היחס בין רהיטי הקללה והברכה של ינאי ושל ר' משולם עיין במאמר לעיל (הערה 21), עמ' 126. בשתי הקרובות רהיטי הקללה לגויים והברכה לישראל משולבים לאחר הקדושה (ואין כדוגמתם בקרובת הקליר). על ביטוי לשון משותפים נוספים בין קרובת ינאי לקרובת ר' משולם ראה להלן.

23 לא ידוע אם הקרובה של ר' משולם ופיוטים נוספים שלו נקלטו בקביעות גם בקהילות איטליה. קביעותם של פיוטי ר' משולם באשכנז הקדומה נזקפת לזכות דורם של ר' גרשם מאור הגולה, ר' שמעון בר יצחק ור' קלונימוס בר משולם (כולם בני מגנצא סביב שנת 1000). בתקופה קדומה זו עדיין נהגו להחליף מידי פעם פיוטים מקובלים בפיוטים חדשים. כך לגבי פיוטי יוצרות, מעריבים, סדרי עבודה ליום כיפור וגם קרובות. ספר מחזור היה בדרך כלל רק בידי החזן (כרגיל הוא היה רכוש הקהל), והמתפללים היו מאומנים להאזין לפיוטים, ולהצטרף מידי פעם לאמירת שורות פזמון או מילות קבע. דוגמה להחלפת פיוט לפי רצון החזן היא גם פעולתו של ר' אמנון, בן אותה תקופה, שלפי המסופר אמר בבית הכנסת בראש השנה במגנצא את 'ונתנה תוקף' במקום סילוק קדום אחר שנהג שם לפני זמנו. בתקופה מאוחרת יותר התקבעו רוב הפיוטים בקהילות אשכנז ולא הוחלפו (פרט לפיוטי סליחות, שסדר אמירתם לא התקבע עד סמוך לתקופת הדפוס).

24 המובאה מתוך ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי (כ"י פרמה), ברלין תרנ"א, סימן לג (עמ' 34); מהדורת מרגליות, סימן תר"ז. 'אין צור חלף' הוא פיוט זולת לשבת חנוכה של ר' שלמה הבבלי.

כבר התקבעו רוב פיוטי הקרובות במחזור האשכנזי. למרות זאת, הסיפור מלמד שהיו מדי פעם חזנים שהרגישו חופש לומר פיוטים שונים מאלה שהחזן או הקהל "הורגל" לומר. איזו "קרובה אחרת" רצה אותו חזן לומר בשחרית של יום כיפור? סביר (אם כי לא בטוח) שגם כאן מדובר בקרובה של יניי, ואותו חזן דבק במנהג העתיק לומר את הקרובה הקדומה של יניי בשחרית ביום כיפור. קרובה זו עדיין הייתה כתובה בחלק מן המחזורים, מאוחר יותר היא נעלמה מכתבי היד של המחזור האיטלקי והאשכנזי.

הקרובה של יניי השפיעה מעט גם על הרהיט 'כאמרתך כן בריתך' (לעיל) של ר' משולם. בקרובה של יניי ישנו רהיט דומה, הפותח כך:

וּבְכֵן כִּי אִמְרַתְךָ לֹא תִפִּיל / כִּי בְרִיתְךָ לֹא תִחַלֵּל

כִּי גִזְרַתְךָ לֹא תִבְטַל / כִּי דְבַרְךָ לֹא תִשְׁנֶה...

ובסיים: כִּי שְׁבַחְךָ לֹא תִשְׁבִּית / כִּי תִפְאַרְתְּךָ לֹא תִתִּים²⁵.

דמיון כמה טורים בין שני הרהיטים, והעובדה שר' משולם הכיר קרוב לוודאי את קרובת יניי, מאפשרים לנו לשער, שהנוסח המקורי ברהיט של ר' משולם, שעליו תמה ר' יהודה החסיד, היה:

'כאמרתך כן בְּרִיתְךָ / כְּבְרִיתְךָ כן גדולתך' וכו'

ולא 'בְּרִיתְךָ' (כבמחזורי אשכנז) ולא 'בְּרִייתְךָ' (כמו בתשובת ר' יהודה החסיד) ולא 'ברִיאָתְךָ' (כהשערת התיקון שלו). אין צריך לומר שהנוסח המשוער 'בְּרִיתְךָ' פותר באחת את הקושי שהעלה ר' יהודה החסיד, והוא כולל שינוי ניקוד של אות אחת בלבד: 'ברִיתְךָ' במקום 'ברִיתְךָ'²⁶.

25 מהדורת זולאי, עמ' שלג; מהדורת רבינוביץ, עמ' 216 (לא תִתִּים = לא תסיים).

26 המילה 'ברִית' לצורותיה משולבת בקרובה של ר' משולם בעוד שני רהיטים על סדר הא"ב: בתחילת הרהיט 'אמונתך בעליונים / ברִיתך בתחתונים' (מחזור ליום כיפור, עמ' 147), וכן: כי בְּרִיתִי בִשְׂרַב בברכה יבלעדוך' (מחזור ליום כיפור, עמ' 191, ושם צ"ל 'בְּרִיתִי בִשְׂרַב' = כרותי ברית בשר, והכוונה לברית מילה). הרהיט של יניי שימש דוגמא לר' משולם גם בבחירת המילה 'שבחך' (בשורה האחרונה: 'כרוממותך כן שבחך / כשבחך כן תפארתך'), שהיא חריגה מכל שאר מילות הרהיט שסיימן 'תָּךְ' (כי הן לשון נקבה: אמרתך, בריתך, גדולתך וכו'), וכאן הסיום 'שבחך' (שבח, לשון זכר). מהלך הפוך, של בירור נוסח ברהיט של יניי בעזרת רהיט של ר' משולם (שהושפע ממנו) ניתן לשער כשמשווים את הרהיט 'האמירוהו באימה' של יניי (זולאי, עמ' שלג) לרהיט 'נאמירך באימה' של ר' משולם (מחזור ליום כיפור, עמ' 144). הטור של האות ר': 'נרוממך ברננה' (ר' משולם) מול 'רוממוהו ברבבה' (יניי). כנראה 'ברבבה' הוא שיבוש קל של 'ברננה', שכן בשאר הטורים של יניי המילה השנייה היא שם פעולה (או שם עצם מופשט), ו'ברבבה' הוא החרג היחיד.

אם השעררתנו נכונה, והנוסח המקורי היה 'בריתך' - סביר ששיבושי הנוסח במילה זו קרו בשתי דרכים: ניקוד מוטעה של האות 'י' יצר את הניקוד "בריתך" (שנמצא לפנינו), ואימוץ שיטת הכתיב המלא יצרה את המילה 'בריתך' או 'בריייתך' (שהיה לפני ר' יהודה החסיד). להבדיל מחומשים ומספרי המקרא, כתבי היד קדומים של ספרי תפילה לא תמיד היו מנוקדים, וסמכו על החזנים המקצועיים שיש בידיהם מסורות קריאה מהימנות ומדויקות. ניקוד שיטתי של ספרי תפילה ופיוטים התחיל לנהוג באשכנז כנראה זמן לא רב לפני זמנו של ר' יהודה החסיד. זאת כדי להקל על חזנים לא מקצועיים, וכדי לשמר בכתב את מסורות הקריאה שבעל פה. לגבי שיטת הכתיב המלא - ר' יהודה החסיד עצמו היה בין המשדלים לאמץ את שיטת הכתיב המלא, שכן בספר חסידים מובאת ההנחיה הבאה:

הכותב סידור תפילות... ויכתוב אותיות מלאים [=כתיב מלא], כי כותבים מלאים למי שאינו בקי, כגון שרוצה לכתוב ו'טהר לבנו לעבדך באמת' יכתוב 'וטהר לבנינו' מלא ביו"ד 'לעובדך' מלא וי"ו 'שבת קודשך', 'אוהבי שמך' וכיוצא בזה.²⁷

הצורך בהמלצה זו מלמד שבסוף המאה השתים עשרה סידורים רבים נכתבו עדיין בכתב חסר וללא ניקוד.

ד

לסיום נביא כמה שורות מתוך פיוט נוסף של ר' משולם בר קלונימוס ליום כיפור - הוא סדר העבודה 'אמיץ כח', שנוהג עד היום לפי נוסח אשכנז²⁸. המדובר בקטע הסיום של סדר העבודה, שעניינו שמחת עם ישראל (ורגשי התודה של הבריאה כולה) על כך שהקב"ה סלח לעמו, לאחר שהושלמה בהצלחה עבודת הכהן הגדול. חלק זה (והמשכו) הוא אחד הקטעים הלייריים היפים ביותר בתפילות הימים הנוראים, בו ניכר ר' משולם כמשורר²⁹:

1 תַּמָּה תִּלְוָה צִיר נֶאֱמַן לְבִית / תִּגַּל בְּהַתְּבַשֵּׁר הַשְּׁלֵג אֲדָם תּוֹלַע
תַּעֲדָה יִשְׁעוֹ, תַּעֲטָה מְעִיל צֶדֶק / תִּפְסִיק צְהָלָה, תַּבְּיַע דִּיץ וְחִדּוּהָ
תְּלוּלֵי רוּם הִרְעִיפוּ זְרִיזֵי טֹלָם / תִּלְמִי שְׂדֵי רָווּ תַת יְבוּלָם

27 ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, סימן תשי"א; מהדורת מרגליות, סימן תתפ"ב.

28 סדר העבודה העתיק 'אתה כוננת' לא נאמר כלל בקהילות אשכנז עד המאה השמונה עשרה, כאשר קהילות החסידים אימצו אותו ממחזור הספרדים. עיין מחזור ליום כיפור, מבוא, עמ' יח-ט.

29 ראה מחזור ליום כיפור, עמ' 445. בימינו הקטע נאמר במרוצה, אך היה ראוי לאמרנו בנחת, ואפילו להלחין לו מנגינה מיוחדת.

5 תּוֹדָה נִתְּנָה אוֹסְפֵי זֶרַע שְׁלוֹם / תְּהִי לָהּ בְּיִשְׁרָי נּוֹשְׂאֵי אֱלֻמוֹת בְּרָנָן
 תַּחְתִּיּוֹת אֶרֶץ צְבִי זָמֵר שְׁמַעֲיָ³⁰ / תִּינִי צְדָקוֹתַי חֶצֶץ הוֹלְכֵי נְתִיבוֹת...
 לְהַגִּיד כִּי מִטְהַרֵּם מְקוֹר מֵיִם חַיִּים / מְקוֹה יִשְׂרָאֵל מִנְקָם מֵיִם נֶאֱמָנוּ...

ביאור: 1 **תמה**: כנסת ישראל. **ציר נאמן**: הכהן הגדול החוזר לביתו. **הושלג אודם תולע**: ע"פ ישע' א יח: 'אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו' וכו'. 2 **תעדה** וכו': תלבש בגדי ישע, ע"פ ישע' סא י: 'כי הלבישני בגדי ישע' וכו'. **תפיק**: תוציא. **דיץ**: דיצה. 3 **תלולי רום**: ענני השמים. **הרעיפו זרזיף טלם**: יזילו טיפות גשם או טל, לאות שמחה. **שדי**: השדות המחכים לגשם, בתחילת השנה. **רוו**: שתו מים. 4 **אוספי זרע שלום**: ע"פ זכר' ח יב: 'כי זרע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם'. **נושאי אלומות ברנן**: ע"פ 'בא יבוא ברנה נושא אלומותיו'. 5 **זמר שמעו**: השמיעו זמר, ע"פ ישע' כד טז: 'מכנף הארץ זמירות שמענו'. **תינו** וכו': ע"פ שופ' ה יא: '**מקול מחצצים**... שם יתנו צדקות ה" וכו', ור"ל ישראל סיפרו את צדקות הקב"ה (שסלח לעמו). **חצץ** (ל' 'מקול מחצצים'): לפי התקבולת נראה שכאן הוא כלי המשמיע ניגון. 6 **מטהרם**: הקב"ה, המטהר את ישראל. **מקור** וכו': הוא מקור המים המטהר אותם. **מקוה ישראל**: ירמ' יד ח, וסוף משנה יומא. **מנקם**: מנקה אותם מחטאיהם. **מים נאמנו**: במים נאמנים (ירמ' טו יח).

מצבה על הקבר המיוחס לר' משולם בר קלונימוס בבית הקברות העתיק במגנצא (הכתב מחודש)

30 אפשר שהשורה החמישית, 'תחתיות ארץ צבי זמר שמעו' נכתבה גם היא בהשראת הקרובה הקדומה של ניני, אשר תחילתה היא: 'ארץ בזמר סילסלה / בכנפיה צבי צלצלה'.